

TÜRKÇENİN ANLATIM GÜCÜNDE DEYİMLERİN YERİ

Zeynep KORKMAZ

Her dil gibi bizim dilimiz de varlığını önce ses yapısı, sonra şekil yapısı ve bu yapıyı oluşturan temel sözcüklere bağlı çekim ve yapım ekleri ile sıfat, zarf, edat, fiil vb. öğelerin devreye girdiği ve bunlardan anlama uzanan gelişmeler yolu ile oluşan bir sisteme borçludur. Dünyadaki birbirinden farklı çeşitli dilleri konuşan insanlar gibi, Türk insanının da kendine özgü ve kendi yaratıcılığında kaynaklanan böyle bir sisteme sahip olması, hiç şüphe yok ki onun toplum hayatındaki yaşam değerlerinin ve başarılarının bir temel kaynağı niteliğindedir. Dil ile insanın, dil ile toplumun ayrılmaz bir bütün hâlinde kaynaşmış olması, yüzyıllar boyunca, dilimize Türk insanı eliyle pek çok değerler kazandırmıştır. Çünkü dil de insan gibi onun yaşamına paralel olarak zaman içinde; tarihin, coğrafyanın, onu kullanan bireylerin yaratıcılığında kaynaklanan çeşitli kültür değerlerinin ve özellikle düşünür, bilim adamı, şair, edip, romancı gibi düşünce ve sanat erbabının elinde yüzyıllar boyunca işlene işlene bünyesine üstün değerler katmış bir sosyal manevî varlık durumuna dönüşmüştür. Bu nedenle dil üzerinde çalışanlar onu toplumun sadık bir aynası olarak görmüş ve öyle değerlendirmişlerdir. Bugün Türkçemizde ve Türkçenin birbirinden farklı coğrafi alanlara yayılmış olan lehçeler hâlindeki çeşitli dallarında var olan üstün nitelikteki anlatım gücü ve yapısında yer alan birbirinden farklı şekillenmeler, zaman içinde bu yapıya insan aklının ve bu akılla kaynaşmış çeşitli değerlerin kattığı özelliklerdir.

Dilimiz böyle bir tarihi gelişme sürecinden geçerek zaman içinde yol alıp ilerlerken elbette yapısında zamana bağlı yeni yeni şekillenmelerden kaynaklanan birtakım özellikler de ortaya çıkmıştır. Bunların başlıcaları yine şahıslar kanalı ile dile yerleşerek ona sanatlı bir anlatım değer ve derin-

liği kazandıran kalıp sözler, atasözleri, deyimler, fıkralar, tekerlemeler gibi söz kalıplarıdır. Bu söz kalıpları, aslında çok eski dönemlerden başlayarak dili kullanan bireylerin ve özellikle onu çeşitli edebî türlerle yüzyıllar boyunca işleye işleye şekillendiren sanatçıların yaratıcılığının dile yansımış anonim kültürel görüntüleridir. *İğne ile kuyu kazmak* örneğinde görüldüğü gibi, dili süsleyen, ona canlılık, çeşitlilik, anlam derinliği ve doğal bir sanat inceliği katan unsurlardır. Dilimiz zaman içinde işte bu görüntülerle beslenip gelişmiş ve gelişmektedir. Gün geçtikçe bunlara yenileri eklenmekte ve dile toplum yapısı ile ortaklaşan çeşitli değerler, manevî anlatım incelikleri ve zenginlikler katmaktadır. Dilimizde yerleşen bu ortak değerlerden ikisi atasözleri (Alm. Sprichwort, Fr. Proverbe, İng. proverb, Osm. darb-ı mesel) ve deyimlerdir. (Alm. Ausdruck, Redensart; Fr. locution, İng. idiom, Osm. Tâbir)

Atasözlerinin dile yansımış değerler olarak hangi atalardan ve kimlerden kaldığı, aradan yüzlerce ve binlerce yılların geçmiş olması dolayısıyla, bilinmemekte ise de, şaşmaz yaşam tecrübelerinin imbiikten süzölmüş birer değerler sistemi niteliği taşımaları dolayısıyla, bunlardan her biri kural niteliğindeki birer söz kalıbı durumundadır. Bu söz kalıpları bizler için hem dilimizi süsleyen, ona berraklık kazandıran birer öğüt, birer hayat gerçeği hem de günlük yaşamımızda her zaman yararlanabileceğimiz birer düstur niteliğindedir. *Ak akça kara gün içindir; akıl akıldan üstündür; bal bal demekle ağız tatlanmaz; baş ağır kulak sağır gerek; can çıkmayınca huy çıkmaz; çalma elin kapısını, çalarlar kapını; çobansız koyunu kurt kapar; keskin sirke küpüne zarar; güvenme varlığa, düşersin darlığa; güneş balçıkla sıvanmaz* vb. örnekler, artık onu kullananlar için birer hayat kuralı durumuna gelmiştir. Bunlar, atalarımız kanalıyla kamuya aktarılmış ortak değerler niteliğindedir.

Üzerinde duracağımız deyimler¹ ise, asıl anlamı dışında yeni bir anlam veya anlamlar taşıyan iki veya daha çok kelimeden oluşan, çekici ve derin bir anlam özelliğine sahip söz dizileridir. Çođu zaman tam bir cümle olmaktan da uzaktır. Söz gelişi pahalılığı göstermek için kullanılan *ateş pahası olmak*; “birine tutulmak, vurulmak” anlamında *abayı yakmak*; gereği gibi hareket edebilmek için kullanılan *açık kapı bırakmak*; “toy, tecrübesiz” anlamında *acemi çaylak*; “bir şeye bir konuya boşvermek” anlamında *adam sende!* “Karmakarışık bir ruh durumuna girme, şaşkınlık geçirme” anlamında *allak bullak olmak*; “yolsuzluk ve bozulmalar üst kademedden başlar” anlamında

1 Sayın Hamza ZÜLFİKAR, deyimler için kalıp sözler karşılığını kullanmıştır. Bk. *Söz Varlığı, Yazım ve Anlatım Açısından Türkçedeki Gelişmeler*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2015, s. 217.

balık baştan kokar; “bilmeden büyük bir gaf yapmak” anlamında *baltayı taşla vurmak*; “evlendirmek” anlamında *baş göz etmek*; “birine veya bir şeye umut bağlamak” anlamında *bel bağlamak*; “her tarafta huzursuzluk ve karışıklık çıkması” anlamında *cadı kazanı gibi kaynamak*; “ölüm derecesine gelmeyi anlatan” *can çekişmek*; “gönül almak için verilen küçük bir hediye” dolayısıyla söylenen *çam sakızı çoban armağanı* gibi deyimler dilimizde daha yüzlerce ve binlerce örneği bulunan kalıplaşmış söz dizileridir. Temel özellikleri de iki ya da daha çok kelimedenden oluşmuş bulunan bu şekillerin birer anlam kalıplaşması sürecinden geçmiş olmalarıdır. Bu nedenle bu kalıp sözler, taşıdıkları asıl anlam dışında, kalıplaşma yoluyla yeni birer anlama bürünmüşlerdir. Söz gelişi *ağıra satmak* örneğinde görüldüğü gibi “nazlanmak, naz etmek” ifadesinin deyimleşmiş bir biçimidir. Bunlara *ağzı sulanmak* “arzu etmek, çok beğenmek”; *ağzını bıçak açmamak*, “üzüntüden ya da yorgunluktan hiç kimse ile konuşamamak”; *akla karayı seçmek*; “çok yorulmak, çok eziyet ve zahmet çekmek”; *başına çorap örmek*; “birisine tuzak kurmak, tuzak hazırlamak”; *beti benzi atmak*; “çok korkmak”; *can kulağı ile dinlemek*; “hiç bir sözü kaçırmadan çok dikkatli dinlemek”; *cin gibi olmak*; “çok kurnaz, çok zeki ve açığız olmak”; *çam yarması*; “iri yarı, iri gövdeli”; *dalga geçmek*; “umursamamak, alay etmek”; *deveye hendek atlatmak*; “bir şeyi zorlukla anlatmak”; *dünyayı toz pembe görmek*; “iyimser olmak”; *habbeyi kubbe yapmak*; “önemsiz şeyleri büyük sorunlar hâline getirmek”; *hevesi kursağında kalmak*; “çok istediği bir şeyi elde edememek”; *hop oturup hop kalkmak*; “heyecandan ne yapacağını bilememek”; *nalıncı keseri gibi kendine yontmak*; “her durumda kişinin kendi çıkarlarını düşünmesi”; *okkanın altına girmek*; “hiç hak edilmeden bir ceza almak”; *parmakla gösterilmek*; “tanınmış olmak” vb.

Yukarıda sıralanan örneklerde görüldüğü üzere, deyimlerden her birinin asıl anlamları dışında, yeni birer anlam taşıyan kısa ve özlü birer söz kalıbına dönüşmüş olması da dikkatimizi çekmektedir.

Atasözleri ile deyimler arasındaki nitelik ayrılığını fark edemeyenler tarafından zaman zaman atasözleri ile deyimler birbirine karıştırılmış veya karıştırılmaktadır. Hemen belirtelim ki yukarıda sıralanan az sayıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, atasözleri artık bağımsız tam cümleler hâlinde, bir hayat gerçeğini dile getiren söz kalıplarıdır. Deyimler ise, yine yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere, mecazi anlamlar verilerek kullanılmış birer söz kalıbı niteliğindedir. Bu nitelikleri dolayısıyla da benzetme, istiare gibi edebî sanatlar bölümüne girerler.²

2 Yusuf Ziya BAHADINLI, *Deyimlerimiz ve Kaynakları*, İst. 1962, s. 6.

Gerçi atasözleri gibi deyimlerin de ilk söyleyeni zamanla unutulmuş ve bunlar dilin anonim ürünleri durumuna gelmiştir. Ancak, deyimlerle ilgili kaynaklar gözden geçirildiğinde, bunların yer yer tarihî dönemlerdeki değerli şahsiyetlerin yaratıcılığından kaynaklanmış kullanımlara dayandığı kolayca anlaşılmaktadır. Söz gelişi sayıları binleri aşan ve yazı dilimizin çok değerli unsurları niteliği taşıyan deyimlerden pek çoğunun nasıl oluştuğu kesin olarak bilinmese de bunlar içinde oluşmaları açısından genel olarak nasıl bir yapıdan kaynaklandıkları az çok bilinenler de vardır. Bu konuda, bazı kaynaklarda bir deyimle o deymi oluşturmuş olay arasındaki bağlantıyı kuran birtakım bilgiler de bulunmaktadır. Şöyle ki: genellikle söylemek isteyip de söyleyemediğimiz bir şey için *ağzından baklayı çıkarmak* deyimini kullanılır. Yusuf Ziya BAHADINLI tarafından yayımlanmış *Deyimlerimiz ve Kaynakları* adlı minik broşürde verilen bilgiye göre: “Bir derviş varmış, küfretmekte ünlü imiş. Bağlı olduğu tekkenin şeyhi, onu küfürden vazgeçirmek için bir bakla tanesini okuyup üfleyerek dervişe verir. Dilinin altına koymasını, orada kaldıkça küfredemeyeceğini söyler. Yağmurlu bir günde derviş şeyhle bir sokaktan geçerken, evlerden birinin penceresi hızla açılır ve bir kız çocuğu başını uzatarak: “Şeyh efendi biraz durur musunuz” der ve pencereyi kapatır. Yağmur sicim gibi yağmaktadır. Sırılsıklam olan şeyh niçin durdurulduğunu sormak üzereyken aynı pencere yine açılır, aynı kız tekrar görünür ve birkaç dakika daha beklemelerini rica eder. Biraz daha ıslanan şeyhle derviş gitmek üzereyken kız pencereden bağırır ve “Gidebilirsiniz artık” der.

Merak ederek niçin durdurulduklarını soran şeyhle dervişe, kız: “Efendim der, tavuklarımızı kuluçkaya yatırıyorduk. Yumurtaları tavuğun altına koyarken bir kavuklunun tepesine bakılırsa, piliçler tepeli olurmuş. Annem sizi geçerken gördü ve onun için beklettik”. demiş.

“Şeyh, densizliğin bu kadarı karşısında öfkelenerek bağırır: “Ulan derviş” der “çık ar ağzından baklayı”!

Altından Çapanoğlu çıkar deyiminin oluşmasında da şöyle tarihî bir hikâye yer almıştır: Yozgat şehrinin kurucusu Ahmet Paşa, 1764 yılında Sivas Valisi iken azledilmiş; daha sonra da katledilmiştir. Yerine büyük oğlu Mustafa Bey, ondan sonra da kardeşi Süleyman Bey geçmiştir. Süleyman Bey Yozgat’ı bayındır duruma getirdiği gibi; Amasya, Ankara, Elazığ, Kayseri, Maraş, Niğde ve Tarsus’u da idaresi altına almıştır. Orta Anadolu’nun büyük bir kısmına hükmeden Süleyman Bey, kısa zamanda Çapanoğulları’nın ününü her tarafa yaymıştır. Böylece Çapanoğlu adı yalnız halk arasında değil, devlet ricali arasında da ün salmıştır.

Söylentiye göre, devlet memurlarından biri halktan bazı kimselerin aleyhine verilecek bir kararı sonuca bağlamak için durumu kovuştururken Çapanoğullarından birinin de adı olaya karışır. Çapanoğlu nüfuzundan çekinen başka bir memur: “Bu işi fazla kurcalama, altından Çapanoğlu çıkar” diyerek kovuşturmayı yarıda bıraktırmıştır. Bu anlatım halk arasında bir deyim durumuna gelmiştir (age, s. 15-16). Bunun gibi *ateş pahası* deyiminin altında da bir tarihî olayın hikâyesi yatmaktadır:

Söylentiye göre, Kanuni Sultan Süleyman maiyetiyle birlikte bir köy çevresinde birdenbire başlayan yağmurda hayli ıslanarak ısınıp korunmak için bir köy evine sığınır. Köylünün yaktığı ateş karşısında ısınırken memnun olduğunu ve o ateşin o andaki önemini anlatmak için: “Şu ateş bin altın eder doğrusu” der. Yağmurun devam etmesi yüzünden, köylünün tanımadığı, ancak, önemli şahıslar olduğunu tahmin ettiği misafirler, geceyi o evde geçirmek zorunda kalırlar.

Ertesi gün ayrılırken borçlarını soran Kanuni'ye köylü: “Bin bir altın” der. Misafirler şaşırırlar. Sebebini sorduklarında köylü de: “Ateşin bin altın ettiğini siz söylediniz”. Bir gecelik yer ücreti de bir altındır; “Olur bin bir altın” der. İşte bundan sonra böyle bir tarihî hikâyeye dayanan *ateş pahası* sözü deyimleşmiş ve çok pahalı şeyler için söylenegelmiştir.

Nasreddin Hoca'ya atfedilen bir deyim de *ipe un sermektir*. Rivayete göre, Nasreddin Hoca'yı bir komşusu bir şeyler isteme konusunda bıkıp usandırmıştır. Bir gün hoca kapısı önünde oturup dinlenirken her mala ortak komşusu yine yanına gelir: “Hoca” der şu sizin ipi getiriver de oduna gideceğim.

Hoca içeri şöyle bir girip çıktıktan sonra “komşu” der “bizimkiler ipe un sermişler”, nasıl olur der komşu, nasıl olur hoca! İpe un serilir mi hiç? Yanlışlık olacak bir defa daha bakıver!

Bu anlayışsızlık karşısında komşusuna gerçeği söylemeyi bir görev sayan hoca: “Nasıl mı olur? Bayağı olur, gönlüm olmazsa ipe un sererim elbette” cevabını verir. Böylece ipe un serme cevabı da dilimize oyalanan, yapılması istenmeyen işler için Nasreddin Hoca'dan geçen bir deyim olarak yerleşmiş bulunmaktadır.

Yukarıda sıralanan birkaç örnekte görüldüğü üzere, deyimlerin hemen hepsi oluşmaları bakımından birer gerçek olaya bağlı görünmektedir. *Balık baştan kokmak, balta olmak, bize de mi lo lo!, bu yaşta bu zeka, cemaziyelevvelini bilmek, çile doldurmak, çizmeden yukarı çıkmak, denize düşen yılanı sarılır, Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak, elifi görse mertek*

sanmak vb. örneklerde görüldüğü üzere, deyimlerin bir kısmının nasıl oluştuğu bilinmektedir. Ancak, dilimizdeki sayıları bini aşan deyimlerin hepsinin nasıl oluştuğunu bilmek de mümkün değildir. Vaktiyle bilinenler, zamanla tarihin derinliklerine karışıp unutulmuş ve kaybolmuştur. Ama genel olarak bir hazine değerinde olan yüzlerce ve binlerce deyim dilimizde yer almış olması, dilimizin anlatım gücüne değer üstüne değer katmış ve dilimizi çok yönlü bir zenginliğe kavuşturmuştur.

Deyimler kısa bir tahlilden geçirildiğinde, yukarıda sıralanan kısa örneklerde de görüldüğü üzere, bunların bir kısmında oluştuğu devirler ve bu devirlerdeki hangi tarihî veya sosyal olaylarla ilişkili oldukları görülmekte ve bilinmektedir. Ancak, çok yönlü bir gelişme aşaması oluşturan bu deyimlerin pek çoğunun hatta yüzlercesinin de oluşma nedenleri ve dönemleri bilinmemekte, bunlar tarihin derinliklerine karışmış bulunmaktadır. Ama bununla birlikte bugün dilimize anlam ve anlatım açısından gelişmişliğe, anlatım incelik ve derinliğine ulaştıran deyimler, içerdikleri özel söz kalıpları ve anlam içerikleri ile Türkçede söz sanatının önemli bir ögesini temsil etmektedir. Çünkü deyimler de tıpkı atasözleri gibi, toplum yaratıcılığından kaynaklanan, dilimizin anlatım zenginliğini gösteren öğelerdir.

Deyimlerdeki bu yapı özellikleri ile dilimize pek çok insani değerler aktarılmış ve bu değerlerin kullanımı yolu ile yeni yeni değerlere ulaşılmıştır.

Konuşurken genellikle bir düşünceyi anlatmak için gayriihtiyari deyimlere başvururuz. Bu durum, deyimlerin dilimizdeki yaygınlığını gösterdiği gibi, aynı zamanda anlatılmak, açıklamak istenen düşünceyi dinleyicinin kafasına net olarak yansıtma amacı da gütmektedir. Bu bakımdan deyimler dilimizin her zaman başvurduğu, ona her biri birer nadide inci değerinde nice nice üstünlükler katmış olduğu söz kalıpları durumundadır.

Kaynaklar:

ADIGÜZEL, Hüseyin, *Deyim Hazinemiz*, İstanbul 1990.

BAHADINLI, Yusuf Ziya, *Deyimlerimiz ve Kaynakları*, İstanbul 1962.

ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, *Deyimlerimiz*, Varlık Yay. 1988.

ÇİÇEK, Nihal-YILMAZ, Didem, *Örneklerle Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 2014.

GÜNGÖRMÜŞ, Naciye, *Macarca-Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Ankara 2014.

MUALLIMOĞLU, Nejat, *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler*, İstanbul 1983.